

НАУКА І СУЧАСНІСТЬ

СЛІДАМИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ: ЕКСПЕДИЦІЙНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ *

Чорнобильська аварія завдала величезної шкоди не тільки природному середовищу України, а й багатьом галузям традиційної культури і побуту. Найбільше постраждали поліські райони Київщини та Житомирщини. Крім відселення ще в 1986 році жителів колишнього Чорнобильського району, не менше збитків зазнав Поліський район, який безпосередньо прилягає до 30-кілометрової зони відчуження. Зокрема, після катастрофи тут було відселено 10 населених пунктів, а пізніше — ще майже два десятки. Більшість місцевих переселенців проживає нині у південних районах столичної області.

Такий стан вимагав нагального дослідження районів саме цього краю. Адже зазначений вище фактор, а також підвищена смертність серед населення, яке проживає в забруднених районах, неспроможність його скористатися плодами власної праці, складний процес адаптації переселенців у нових місцях проживання тощо посилюють тенденцію швидкого відмирання, а то й безслідного зникнення набутих поліщуками впродовж тисячоліть народних знань, звичаїв та обрядів, багатющого виробничо-господарського досвіду, скарбів усної поетичної і музичної творчості, домашніх промислів та ремесел, народного мистецтва та ін., що для національної культури і науки становить особливу цінність.

Саме з цих міркувань 29 червня 1994 р. вперше в постчорнобильський період Інститут народознавства НАН України в особі директора Степана Павлюка, з однієї сторони, і Мінчорнобиля України в особі міністра, нині вже покійного Георгія Готовчиця — з другої, уклали договір на виконання широкомасштабної теми “Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон Полісся”. Враховуючи загальний стан дослідження традиційної культури і побуту поліщуків, ступінь поширення негативних явищ, інші об’єктивні чинники, основним об’єктом експедиційного обстеження було обрано саме Київське Полісся, а для виконання теми сформовано три творчих колективи з умовними назвами: “Поліське”, “Переселенці”, “Зона” (керівник канд. іст. наук Ю. Шилів).

Найбільш відповідальне і складне завдання стояло перед членами творчого колективу (ТК) “Поліське” — виявити і максимально достовірно та повно зафіксувати найцінніші елементи і явища матеріальної та духовної культури автохтонів Поліського району. Складність виконання цього завдання зумовлювалася кількома об’єктивними і суб’єктивними факторами. По-перше, безпосереднє прилягання цього району до 30-кілометрової зони відчуження викликало в науковців труднощі психологічного плану, які необхідно було подолати в оптимально короткі

* Основою публікації послужили звіти науковців експедиційного загону “Поліське”.

строки. По-друге, підвишена радіоактивна забрудненість досліджуваної території ускладнювала опрацювання об'єктів матеріальної культури (житла, господарських будівель, знарядь праці, виробів народних промислів і ремесел, транспортних засобів та інших), яке вимагало постійного контакту з ними. По-третє, проведення науково-пошукової роботи у багатьох селах, які повністю або частково були відселені до початку проведення експедицій. По-четверте, побоювання членів творчого колективу за те, чи вдається в екстремальних умовах налагодити доброзичливий діловий контакт з місцевими жителями як інформаторами. Нарешті, значна чисельність експедиційного загону, що обмежувало його маневреність та оперативність у праці, а також ускладнювало побутове облаштування.

Сьогодні можна з упевненістю констатувати, що всі труднощі були успішно подолані, а члени ТК сповна підтвердили свою громадянську зрілість і високий професіоналізм.

Члени творчого колективу здійснили два виїзди для пошукової роботи в Поліському районі, кожний з яких тривав 18 днів: 11—28 серпня і 11—28 вересня 1994 р. В обох експедиціях побувало десять науковців: Михайло Глушко, Ярослав Тарас, Раїса Чугай, Роман Сітецький, Корнелій Кутельмах, Стефа Гвоздевич, Людмила Булакова, Микола Гладкий, Роман Радович та Андрій Шкарбан. Решта членів експедиційного загону провели науково-пошукову роботу впродовж одного з етапів.

За 36 днів польової роботи було обстежено 46 сіл Поліського району, зокрема: Красятичі, Володарку, Залишани, Вересню, Городешину, Міхлівшину, Вовчків, Дубову, Максимовичі, Чапаєве, Стещину, Катинівку, Орджонікідзе, Черемошну, Військове, Шкневу, Млачівку, Радинку, Нівельське, Омелянівку, Буду Вовчківську, Федорівку, Буду Радинську, Денисовичі, Стару Марківку, Нову Марківку, Стовпне, Зелену Поляну, Мар'янівку, Мартиновичі, Червону Зірку, Рагівку, Луговики, Новий Мир, Буду Варовичі, Вільчу, Діброву, Тараси, Котовське, Жовтневе, Грезлю, Рудню Грезлянську, Поліське, Королівку, Дубову Вовчківську, Пухове. Значна частина з них (15) знаходиться в другій зоні радіоактивного забруднення, у зв'язку з чим вони були вже відселені або мали бути повністю відселені до жовтня 1994 р. Це, зокрема, Буда Варовичі, Вільча, Резця, Денисовичі, Діброва, Жовтневе, Королівка, Котовське, Мартиновичі, Нова Марківка, Новий Мир, Поліське, Пухове, Рудня Грезлянська, Тараси. Зазначимо, що під час проведення польових експедиційних робіт у деяких з них проживало по кілька осіб: у Буді Варовичі — 1, в Денисовичах — 6, Королівці — 5, Новій Марківці — 5, Новому Мирі — 6, хоча до Чорнобильської аварії кожне з названих сіл було значним поселенням, де мешкало не менше 250 чоловік.

Крім того, для порівняння і зіставлення зібраного документального матеріалу, встановлення районів розповсюдження і меж поширення цільних комплексів чи окремих елементів матеріальної культури, ремесел і промислів, усної поетичної і музичної творчості, зразків народного мистецтва тощо, наукові етнографічно-фольклористичні дослідження були поширені також на територію сусіднього району — Іванківського, який знаходиться в третій зоні радіоактивного забруднення і межує з відчуженими землями. Такі пошуки проведено в шести населених пунктах: Мусійках, Обуховичах, Болотні, Ораному, Коленцях та Іванкові. Фрагментарно матеріал зафіксовано в Красилівці, Макарівці та Потелівці того ж району. Паралельно уточнювався стан досліджуваного об'єкту чи явищ народної культури, ступінь побутування кожного його виду в сусідніх поселеннях, а при фіксації в інформаторів, що народились і виросли в інших областях, також з місця їх попереднього проживання. Все це позитивно вплинуло на кінцеві результати праці творчого колективу "Поліське".

Високу продуктивність і професіоналізм його членів промовисто підтверджують бодай такі загальні цифри. За 36 днів експедиційної

роботи виявленій науковцями польовий документальний матеріал зафіксовано на шести відеокасетах і 93 аудіокасетах. Відзнято на фотоплівку більше тисячі об'єктів матеріальної культури, фрагментів загального вигляду населених пунктів і краєвидів, селянських садиб, місцевих жителів, умов проживання і побуту. Крім того, замальовано та описано від руки не менше елементів знарядь праці і житла, одягу і народних промислів тощо. Нарешті, для майбутнього музею, який репрезентував радіоактивно забруднені райони Київської області, зібрано понад 500 експонатів — хліборобські знаряддя праці і рибальські снасті, посуд для переробки і зберігання харчових продуктів, бондарні і гончарні вироби, ткацький, столярний і ковальський інструментарій, зразки народного одягу, вишивки, ткацтва та інші. Основу музейної збірки становлять предмети і речі з давніх і в минулому великих населених пунктів, які тепер спорожніли — Нового Миру, Мартинович та Діброви, куди організовувались для цієї мети спеціальні експедиційні виїзди. Найбільший внесок зробили для даної важливої справи Р. Омеляшко, М. Глушко, Л. Булакова, С. Гвоздевич, Р. Чугай.

Щодо цінності і якості виявленого та зафіксованого документального матеріалу, то він ще вагомий. Так, під час експедицій достовірно встановлено, що в господарстві населення Поліського й Іванківського районів головне місце посідає землеробство і тваринництво, які суттєво доповнювали рибальство, бджільництво, збиральництво та мисливство. Щоправда, через примусову колективізацію в 30-х роках ХХ ст. та відлучення селян від основних засобів виробництва більшість компонентів традиційного хліборобства і тваринництва до нашого часу не збереглася. Серед знарядь праці в основному побутують звичайні лопати, сапки, вила та інші, а також модифіковані плуги і борони. Втрачено народні способи обробки землі та догляду за врожаєм, хліборобську обрядовість. Фрагменти останньої найчастіше фіксував К. Кутельмах, вивчаючи календарну обрядовість, оскільки в минулому вирощування хліба на Поліссі, як й в Україні в цілому, тісно перепліталися, з одного боку, з традиційним світоглядом, з другого — з обрядами та звичаями річного циклу.

Зникло багато елементів традиційного придомного тваринництва, що зумовлено усуспільненням робочої худоби в 30-х роках. Стадо домашніх тварин складалося з великої рогатої худоби, овець та свиней. Кіз тримали дуже рідко. Досліджуючи способи розведення худоби, доглядал за нею, використання продуктів тваринництва та інші аспекти цього заняття, М. Гладкий все ж зібрав цінні дані про структуру і співвідношення домашнього стада наприкінці ХІХ—ХХ ст., організацію одноосібного і колективного випасу худоби, утримування її в зимовий період, переробку молока, обробку шкіри і рогу. Встановлено, що до 20-х років важливу роль в господарстві місцевих селян відігравали воли як товар і тяглова сила. Якщо коня запрягали переважно для виїзду або в “грабарку”, то орати і перевозити важкі вантажі намагалися насамперед волами. Не випадково у довоєнний період і в колективних господарствах велику увагу приділяли саме волам. Дослідник зафіксував також цікаві відомості про народні способи розведення худоби і визначення часу отілу корів, наймання пастухів та розрахунок з ними за працю впродовж весняно-осіннього сезону (так звані “вигонщина”, “виборщина” і “дяковщина”), господарські споруди і заготівлю кормів, замовляння проти “злих очей” і ветеринарні рецепти, гру пастухів на “рогу”, скотарську обрядовість на Святвечір, Благовіщення, Юрія, Зелені Свята тощо.

Вагомі відомості зафіксовано про народні способи відлову риби і приготування з неї страв (М. Глушко). На досліджуваній території, як і в інших районах Полісся, використовували всі основні способи рибальства: “на посвіт”, глушіння, перекриття боліт і рукавів річок, зимовий підлідний тощо. Також описано та відзнято на фотоплівку значну кількість риболовних снастей — “неводів”, “кошів”, “волоків”, “топтух”,

“остей”, “скрипок”, “нерет” (“нарет”) та інші, які використовувалися для ловлі в’юннів, плотви, шук, сомів, карасів тощо. Хоча після відселення більшості прирічкових поселень басейну Ужа вони також швидко зникають, а про побутування деяких з них у минулому засвідчують хіба що традиційні назви. Це, зокрема, “ніти” (“ворота”), “перемет”, “крига”, “гірі”, “жаки”. Загалом, рибальство займало у господарській діяльності поліщуків Київщини досить вагоме місце. Достатньо вказати, що без рибних страв (“холодного”, смаженої риби) не відбуватись жодна значна подія родинного життя — народини, весілля, похорони. Значну кількість риби заготовляли для споживання взимку — в’ялену і сушену. Натомість, за розповідями старожилів, у минулому її майже не засолювали. Жителі сіл Мартиновичів і Діброви нерідко продавали рибу на місцевих ринках, а окремі з них торгували навіть у Києві.

Фактичного матеріалу про інші види допоміжних занять (збиральництво, мисливство і бджільництво) зафіксовано дещо менше. Члени експедиції звертали увагу насамперед на способи збирання ягід і грибів, горіхів і “вересу” тощо, які були невід’ємною частиною повсякденного харчування тутешніх жителів. Мисливством займалися не тільки чоловіки, а спорадично й жінки.

З бджільництва увагу етнографів привернули борті (“довбанки”), які, на відміну від інших регіонів України, побутують тут до цього часу. Більше того, їх частіше доводилось бачити, ніж звичайні вулики, особливо у відселених населених пунктах, де вони залишаються німими свідками давно забутого життя і процвітання.

Велика увага приділялась під час експедиції різноманітним промислам та ремеслам. Зокрема, зусиллями С. Гвоздевич, частково М. Глушка, зібрано величезний фактологічний матеріал про деревообробні промисли — бондарство, теслярство, столярство, колісництво, які інтенсивно розвивалися до 50-х років ХХ ст. в усіх населених пунктах краю. Масове розповсюдження мало плетіння з бересту, лози, соснового коріння і тонкої соснової дранки (“лапші”), рідше з очерету. Серед знахідок С. Гвоздевич найбагатшим і найцікавішим виявився асортимент дерев’яного посуду: великі (висотою до 2 м і діаметром 70—100 см) довбані “каловби” зі вставним дном (села Новий Мир, Городешина, Рагівка, Тараси, Федорівка, Мартиновичі) і бондарської роботи бочки (“бодні”, “сипанки”) для зберігання зерна, дерев’яні відра, “пikні діжки”, “маслобойки”, оригінальні “бодні” для зберігання одягу і сала, “ряжки”, “цебри” тощо. Зафіксовано також багатий бондарський, столярний і колісний інструментарій. Так, у с. Млачівці М. Глушко виявив цілий набір саморобних пристроїв та інструментів (більше двох десятків) для виробництва коліс і транспортних засобів. На жаль, давно вийшли з ужитку стародавні пристрої — “колоди” для гнуття традиційним способом ободів, полозів і дуг. Відсутні також давні токарні станки і “парні”.

Не менш вагомі результати одержала Р. Чугай, частково також Л. Булгакова, при дослідженні вишивки, ткацтва і килимарства. Ними встановлено основні центри названих промислів і ремесел, імена провідних майстринь ХХ ст., типові техніки виготовлення та прийоми традиційного декорування виробів, межі її розповсюдження, локальні особливості тощо. Так, науковці відзначають, що поліські ткачі досконало володіли усіма основними техніками: чиноватим, килимово-закладним, перебірним, петельчастим, ажурним тканням під одну і дві дошки та іншими. Це ж лягло в основу місцевих назв тканих виробів: “в решето”, “на дві і чотири ніти”, “на цуцики”, “перекладаннями” тощо. Назви тканих виробів залежали також від змісту рослинного і геометричного орнаменту, домінуючих мотивів. За функціональним призначенням ткани вироби поділялися на рядна, килими, постілки, настольники, рушники, пілки, намітки, хустини, плахти.

Не менш багатими були вишивання, гончарство, плетіння. Так, у с. Млачівці як важливому центрі гончарства Р. Чугай досліджено види

керамічного виробництва, з'ясовано авторство гладушок, мисок, горщиків тощо.

Частково опрацьовано ковальське ремесло, яке вивчала С. Боньковська. Виявлено вплив умільців іноетнічного походження (німецьких і чеських колоністів, що проживали тут переважно з ХІХ ст.) на модернізацію окремих технологічних операцій ковальської справи та утвердження в ХХ ст. нових металевих елементів у виробничій сфері і домашньому побуті.

З серйозними труднощами зіткнувся М. Глушко при дослідженні традиційного транспорту, насамперед сухопутного. Більшість типових для Полісся моделей колісних і полозних засобів пересування, як і традиційний однокінний запряг у хомут та дугу, вийшли вже з ужитку. Достатньо вказати, що за весь експедиційний час виявлено тільки один запряг коня в голоблі з дугою — у с. Макарівці. Конструктивні особливості та регіональну специфіку сухопутних засобів пересування можна реконструювати лише на основі окремих елементів і багатой народної транспортної термінології. Встановлено, що в минулому тут велике транспортне значення мали однокінна “грабарка”, звичайний “віз” і “мажа”. Якщо холова частина цих транспортних засобів мала однакову конструкцію, то форми кузовів залежали од виду вантажу. “Грабаркою” найчастіше перевозили землю і пісок, особливо для будівництва залізниць і доріг. Не випадково десятки, сотні, якщо не тисячі селян краю в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. займалися так званим “грабаруванням”, у зв'язку з чим виїздили в Білорусь, Росію і навіть Австро-Угорщину. За кузов воза правили звичайні драбини, а за “межі” — ящик з драбинним каркасом. Першим транспортували сіно, збіжжя з поля, другим — зерно, картоплю та інші сипучі матеріали. Для виїзду слугував виготовлений з тоненьких соснових дощечок (“лапші”) делікатний ящик.

Конструктивна особливість поліського колісного транспорту полягала в тому, що поздовжня з'єднуюча лисиця (“тройня”) кріпилася у поворотну подушку передка завжди нерухомо. “Шворінь” на передку утримував так званий “подгейстер”. На початку ХХ ст. “подгейстер” частіше кріпили у поворотну подушку передка замість тройні, тоді як останню замінила окрема коротка витка.

Санний транспорт також відзначався різноманітністю. Найбільшого поширення набули господарські сани, які склалися з природних полозів, трьох-чотирьох пар вертикальних стояків (“копилів”) і трьох-чотирьох поперечин (“нарвін”, “суголовашок”, “огленів”, “бабок”). Зверху на них накладали паралельні полозам поздовжні планки (“наморожні”). У ХХ ст. набули поширення вантажні сани — “подсанки”, холова частина яких складається з двох коротких саней. Для виїзду використовувалися так звані “обшиті сани” (“обшивані сани”). Взагалі тут до цього часу збереглося багато застарілих народних назв складових як санного, так і колісного транспорту, що дозволяє уточнювати еволюцію і генетичне походження засобів пересування в цілому.

Тягловою силою, як уже відзначалося вище, служили воли і коні. Під час експедиції виявлено і зафіксовано всі основні моделі парного шийного і одинарного шийного ярма, яке використовувалося для запрягу одного вола, так званого “бовкуна”.

Справжньою несподіванкою для нас стало побутування до цього часу на території Київського Полісся всіх основних типів річкового транспорту: суцільних “човнів”, суцільних довбаних “човнів” з розвернутими бортами, “лодок” із соснової “шальовки”. Крім них у минулому місцеві жителі послуговувалися також поромами (“паромами”) і займалися сплавом лісу. Серед них першочергової уваги заслуговують давні за походженням і технологією виробництва “човни”. Перший тип традиційного транспорту відомий населенню всього регіону. В окремих населених пунктах (Діброва, Мартиновичі Поліського району) довбані

“човни” використовуються й нині. В інших селах басейну р. Ужа (Фабриківка, Стеблї, Тараси, Грезля, Рула Грезлянська, Федорівка) ними користувались ще в 50—60-х роках, після чого їх витіснили “лодки” з дошок. У прирічкових поселеннях басейну р. Тетерева такі човни побутували до початку ХХ ст. За повідомленнями репрезентантів, тут транспортним засобом частіше слугував довбаний “човен” з розвернутими бортами, окремі зразки якого збереглись і досі (села Оране і Богдани Іванківського району).

Зафіксовано технологічний цикл виготовлення човнів, які охоплювали п'ять послідовних операцій: 1) підбір і заготівлю матеріалу; 2) попередню обробку матеріалу; 3) довбання човна; 4) розпарювання колоди і розвертання бортів; 5) закріплення бортів. Для виготовлення човна майстер користувався звичайними інструментами: грубшу чорнову роботу виконував “сокирою”, серцевину колоди видовбував за допомогою так званого “копила” (з прямим та із загнутим всередину жолобоподібним вістря), днище і борти шліфував бондарською “склубкою” (“шклубкою”). Дві останні технологічні операції застосовувались при виготовленні довбаних човнів з розвернутими бортами.

Дослідженням встановлено, що втратили своє значення “плити”, хоча до початку 40-х років ХХ ст. основна частина поліського будівельного лісу і пиломатеріалів доставлялась у пункти призначення в плотах. Способи збивання “плита” базувалися на давніх народних традиціях, а його розміри залежали від досвіду сплавника (“плитовшика”) та характеру русла ріки.

Особливо цінні зразки народної архітектури (житла і будівель господарського призначення — “хлівів”, “стебок”, “маказинів” та інших) дослідив Р. Радович. Окремі з них (села Новий Мир, Максимовичі, Зелена Поляна, Діброва, Радинка, Рагівка Поліського, Обуховичі, Мусійки, Оране, Колінці Іванківського районів) належать до середини — другої половини ХХ ст. Дослідником встановлено, що основними будівельними породами були дуб, сосна, осика, вільха (“ітьха”, “ольха”). Рідше для цієї мети вживали тополя, липу. Існували різноманітні методи визначення придатності деревини для будівництва, її заготівлі. З дуба робили “підвалини” (“підвати”, “пудвалини”), два-три нижні вінці зрубу.

Зруби жител і господарських будівель складали з “кругляків”, півколод (“плах”, “плашок”, “обалоків”), рідше з “брусів”. Зафіксовано весь технологічний цикл зведення поліських споруд, горизонтальне планування, інші аспекти традиційного будівництва. Важливо, що дослідник підготував 70 зведених рисунків, обміряних під час експедиції споруд, окремих фрагментів і деталей народного житла. Притому окремі з них до цього часу не фіксувались навіть найбільшими знавцями поліського житла, наприклад С. Таранушенком.

Це ж саме стосується багатющої будівельної термінології, обрядовості і звичаїв, системи опалення поліського житла, що були в полі зору Р. Сілецького, а також частково Р. Радовича і Я. Тараса. Так, дані польських досліджень дозволяють реконструювати структуру будівельної обрядовості поліщуків Поліського і частково Іванківського районів. Зафіксований польовий матеріал поділяється на декілька умовних груп: 1) звичаї, прикмети та повір'я, що пов'язані із вибором будівельного матеріалу; 2) звичаї, прикмети та ворожіння, пов'язані з вибором місця для будівництва; 3) прикмети та повір'я стосовно визначення часу початку будівництва; 4) звичаї та обряди під час заснування житла (“закладчина”, “обкладчина”); 5) звичаї, повір'я та обряди, які стосуються зведення основних компонентів житла (“окнове”, “трамове”, “крокове”, “димове” тощо); 6) прикмети та повір'я під час переробки існуючої будівлі; 7) вселення у нове житло (“уходини”, “входини”). Тільки перелік цих груп засвідчує, наскільки багатою була поліська будівельна обрядовість у минулому.

Заодно виявлений Р. Сілецьким та іншими дослідниками польовий матеріал засвідчує втрату багатьох її компонентів. Зокрема, до рідкісних належать: ворожіння, пов'язане із обранням місця для хати (на дубових "штандарах" залишали на ніч хліб і сіль), зафіксоване у с. Нівельському, встановлення посеред заснованих підвалів "деревця" — вишневої гілки (с. Городешина), закликання на "входчинах" у нове житло домовика (с. Радинка), покладення будівельної жертви (жмутка шерсті) під праву "ушту" хліва — с. Городешина тощо.

Не менш важливе значення мають польові етнографічні матеріали, що стосуються системи опалення поліського житла. Цей аспект народознавства перебував у полі зору Р. Сілецького. Дослідником встановлено, що на території Поліського та Іванківського районів опалення житла здійснювалося найчастіше за допомогою лише однієї печі, яка традиційно розташовувалася у кутку між сінешньою і напільною стінами. Устя печі виходило до довшої фасадної стіни кімнати. В цьому класичному варіанті опалення піч виконувала всі можливі функції: обігрівала житло, служила для приготування їжі, відпочинку, сну тощо. У перші десятиріччя ХХ ст. внаслідок розвитку горизонтального планування житла, зокрема поширення чотирикамерної хати, в якій дві житлові кімнати розташовувались анфіладою, набув поширення окремий опалювальний пристрій — "груба".

Розглядаючи систему опалення традиційного житла поліщуків Київщини в цілому, дослідник не міг не звернути увагу на одну її суттєву особливість. На відміну від інших регіонів України, тут сезонно опалювалася також "стебка", яка звичайно входила в комплекс житла і займала частину сіней. Використовувалася вона для зберігання в зимовий період овочів, зокрема картоплі.

Широкий спектр архітектурно-стильового оформлення житла і садиби поліщуків Київщини, внутрішнього інтер'єра хати виявив Я. Тарас. Це, зокрема, спорудження і форма воріт і тину, прикрашення огорожі, дверей і вікон, оформлення віконних прорізів, зразки хатніх меблів — стільців, лавок, полиць тощо. Натомість майже безрезультатними стали пошуки об'єктів монументальної архітектури, абсолютна більшість яких (за винятком тільки поодиноких споруд — у с. Вовчкові Поліського, Мусійках і Коленцях Іванківського районів) було знищено в 30-х роках. Текстовий матеріал доповнюють виготовлені Я. Тарасом 60 зведених рисунків різних об'єктів екстер'єра та інтер'єра поліського житла, планів ущільних будівель сакрального призначення.

Значних результатів досягла Л. Булгакова, досліджуючи традиційний одяг. Завдяки розповідям старожилів, а в окремих випадках безпосереднім спостереженням предметів і старих фотографій вдалося відтворити загальний вигляд найважливіших компонентів святкового і буденного типів костюма кінця ХІХ — початку ХХ ст. Обстежений район характеризується в минулому різноманітністю жіночого одягу. Це значною мірою було пов'язано із складною історією заселення та етнокультурними контактами в ХІХ — на початку ХХ ст. Зокрема, тут проживало чимало вихідців з Житомирської і південних районів Київської областей, переселенці з Німеччини, Чехії, Білорусі і навіть Росії.

В обстежених селах Л. Булгакова виявила два основні типи жіночої сорочки. Перший становила сорочка з прямими уставками, пришитими по пітканню, комір-стійкою, пазушним розрізом, прикритим вузькою манишкою. Рукави сорочки на зап'ясті зібрані під манжет або мали випущену оборку. Сорочки цього типу були переважно дводільні. Уставки, комір, рукави, манжети, манишка оздоблювалися вишивкою — хрестиками червоними і чорними нитками. В народі такі сорочки називали "чехлик". Сьогодні вони майже не збереглися. Лише в кількох жінок із сіл Луговиків, Максимовичів, Мартиновичів, Зеленої Поляни, Мусійок, Діброви вдалося побачити їх наочно.

Побутовою нині залишилася вишита сорочка другого типу — “з гесткою”. Ця сорочка з кокеткою і коміром-стійкою або неглибоким чотирикутним вирізом, з пазушним розрізом та манишкою або без нього; рукави внизу призібрані під манжет чи облямівку з випущеною оборкою. Використовувалася вона як святкова одяга немолодих жінок або як обрядова дівчат (на весіллі).

Наприкінці XIX — початку XX ст. поясом вбранням були дві домоткані запаски (передня і задня) у поперечні смужки або домоткана спідниця (“літник”), виткана з лляної або вовняної тонкої пряжі. Спідниці мали переважно смугасту або картату композицію малюнка. На початку XX ст. з розповсюдженням фабричної тканини наймоднішим святковим одягом стала спідниця з тонкої вовняної тканини зеленого, рожевого і вишневого кольорів.

Невід’ємною частиною жіночого костюма був фартушок. На початку XX ст. святкові фартухи шили з тонкого фабричного полотна, оздоблювали хрестиком або гладдю.

Головним убором жінки служила хустка. В будні її носили з домотканої лляної тканини або ситцеву. В дорогу одягали великі домоткані хустки з вовни (“напиночки”). Для свята використовували покупні хустки з тонкої вовняної тканини у квіти (“тернові хустки”). Старші жінки одягали під хустку так званий “каптур” — шапочку з тонкої фабричної тканини, під яку збирали волосся.

Давньою верхньою одяжиною була свита (“світа”) з доморобного сукна білого, сірого чи брунатого кольору. Шили її до талії, а ззаду робили кілька складок. Взимку одягали кожухи з овечого хутра білого кольору. Ззаду їх приталювали, прошиваючи зборки. Пізніше (з початку XX ст.) почали шити прямі довгі кожухи жовтого кольору (“тулупи”).

Дослідницею також встановлено, що до 40-х років побутовала вишита чоловіча сорочка, яку використовували на свята та в родинній обрядовості. Шили її за традиційним кроєм: з коміром-стійкою, з прямими, внизу зібраними під манжет рукавами. Чоловіки одягали сорочку двома способами: поверх штанів, підперезуючи ремінцем або “очкурором”, чи заправляючи в штани. У повоєнний період вона повністю вийшла з ужитку. Те ж саме стосується верхнього плечового сукняного одягу — “бурки”, яку одягали в дорогу. Вона мала переважно плащеподібний вигляд.

У наш час з описаного комплексу вбрання побутує лише вишитий жіночий фартух. Як релікти збереглися жіночі вишиті сорочки. Інші компоненти народного костюма, на жаль, зустрічаються дуже рідко. Так, наприклад, “світу” зафіксовано тільки у с. Максимовичах. І все ж основні комплекси традиційного вбрання полішуків, що побутовали наприкінці XIX — першій половині XX ст., дослідницею встановлено. Важливо, що текстову частину і таблиці супроводжують 99 рисунків основних складових та елементів поліського костюма, підготовлених Л. Булгаковою на основі виявленого документального матеріалу. Його суттєво доповнюють етнографічні дані з народного одягу, зібрані Р. Чугай під час пошуків давніх зразків народної вишивки і ткацтва.

Широке коло проблем цікавило В. Борисенко — приготування святкової і щоденної їжі, система народного харчування в минулому і в постчорнобильський період, календарна і сімейно-побутова (родильна і весільна) обрядовість. На жаль, народна система харчування в наш час уже зруйнована. Причиною тому стали примусова колективізація і розкуркулення в 30-х роках, голодності 20—40-х років, війна. З цього приводу тут побутує таке прислів’я: “Що поймав, те й ум’яв”. Збереглися тільки окремі елементи обрядової їжі (кутя, сита паска, борщ, каша). Подекуди люди вже не готують обрядові страви на Святвечір, а їдять те, що є. В щоденному побуті місцеві полішукі обходяться їжею з продуктів, які вирощують самі. Це переважно картопля і картопляні супи. Мало вживають вони жирів, молочних продуктів, зовсім рідко

рибу і м'ясо. Овочі в дуже обмеженому асортименті. Збирають і споживають ягоди (чорницю, голубину, брусницю, малину) і гриби. На жаль, як встановлено під час експедицій, вирощені та зібрані продукти харчування не проходять у більшості випадків жодного радіоактивного контролю. Виявлено також, що на досліджуваній території повністю зникли поширені в минулому олійниці, на яких били лляну олію. Причиною тому стало скорочення до мінімуму посівів льону, а в Поліському районі повне припинення його вирощування.

Негативний вплив зазначених вище та інших явищ минулого, зокрема знищення храмів і відлучення від релігії, на структуру сучасної сім'ї, внутрісімейні відносини, дотримання селянами норм традиційної моралі, сімейних і календарних звичаїв та обрядів тощо, вивчала О. Сапеляк. Як не прикро, але мусимо констатувати, що втрата духовних цінностей тисячолітньої давності та руйнування в ХХ ст. первісного сімейного укладу сприяли поширенню неповної сім'ї, частих розлучень, пияцтва та інших негативних тенденцій, що в 20—30-х роках важко було собі уявити.

Втрата сімейних традицій простежується у ставленні сучасників Київського Полісся до родильної обрядовості, яка в минулому відзначалася особливим багатством. Це засвідчують зафіксовані С. Гвоздевич та В. Борисенко дії "баби" з "місцем", охоронні обряди для захисту немовляти в "русальній тиждень", магичні дії народних лікарів-шептух та інші. Порушена також структура традиційного весільного обряду. Лише поодинокі інформатори пам'ятають своє весілля. Певною мірою збереглися весільні пісні, окремі обрядові дії: випікання обрядового хліба, посад молодих, рядження.

І все ж морально здеградоване село частково почало оживати. Це явище мешканці Поліського району пов'язують з останніми політичними змінами (створенням самостійної України), відновленням дії церкви, а також із Чорнобильською катастрофою 1986 р. В села починає повертатися сімейна і календарна обрядовість, поновлюється обряд церковного хрещення новонароджених, скріплення шлюбу в церкві. Поховання відбувається також лише з участю священників, незалежно від соціальної і партійної приналежності. Дещо знизився рівень розлучень. Зросло зацікавлення християнською літературою, особливо в сім'ях інтелігенції і службовців.

Значних зусиль доклав К. Кутельмах при дослідженні календарно-побутової обрядовості. Незважаючи на те що тоталітарна державна машина понад 70 років намагалась усіма доступними способами знищити народну пам'ять, традиційну духовну культуру поліщуків, цього, на щастя, не вдалося їй зробити повністю. Основна частина традиційних календарних звичаїв та обрядів у більшій чи меншій мірі ще збереглася. 3-поміж неї найкраще пам'ятають старожити ті обрядові дії, які мають безпосереднє відношення до культу предків. Це, зокрема, "проводи", "гробки", проводи русалок або "розигри" ("розирги"). поминальні дні — так звані "весняні, літні й осінні деди".

Дослідником виявлено також надзвичайно цікаві в цьому плані обжинкові обряди. Якщо в науковій літературі часто згадується про "спасову бороду" як жнивварський звичай (Д. Зеленін, Ю. Круть, С. Бистронь та ін.), то на території згаданих районів він побутовував під іншою назвою, невідомою досі етнографам. У переважній більшості обстежених сіл його називали "делом". Цей термін дає підстави для нового тлумачення не лише жнивварських обрядів наших пращурів, а й календарної обрядовості в цілому. Адже встановлено, що для "дела", якого залишали в полі, спеціально робили солом'яну хатку. Крім того, в кожному випадку біля нього клали окраєць хліба, сіль, воду — своєрідну жертву.

На жаль, майже зовсім невідома місцевим жителям народна традиція виготовлення снопа — "дідуха" ("діда"). Забулися інші цікаві

звичаї і обряди, приурочені календарю річного циклу, які фіксували наприкінці XIX — початку XX ст. вітчизняні етологи.

Значних успіхів досяг при дослідженні народної медицини А. Шкарбан. Відзначимо, що одних тільки замовлянь дослідник записав більше 180 варіантів. Характерно, що і в наш час нерідко зустрічається в кожному селі кілька шептук: Залишани, Ралинка, Федорівка, Марківка, Зелена Поляна, Грезя, Обуховичі. Вони й досі користуються своїми знаннями як одним з основних способів народного лікування, відмовляючи різні народні хвороби — лях. “крикси-плакси”, “подуманне”, “вітер”, болячки, звих-удар, від укусу гадюки, пристріту. Шептухи часто лікували недуги іншими способами. Зокрема, кілька з них є костоправами, зільницями, повитухами. Під час експедицій А. Шкарбан зафіксував багато народних назв недуг, притому деякі з них дуже цікаві і важливі для науки (“завалки”, “дьюгтерік”, “теменник” — хвороби горла; “водобоязна болізна” — сказ; “поднімок” — золотник), і лікуючих рослин: “бородач” — живокіст, “вередняк” — перстач гусячий, “заморняк” — розхідник, “довгий Іван” — петрові батоги, “голодняк” — гришки, “панни” — лепеха болотна. В с. Ораньому Іванківського району записано унікальні спогади про лікування сказу та почерпнуто інформацію про інструментарій народного лікаря, а також цікавий рецепт подолання гангрени руки.

Заодно необхідно відзначити, що нині чітко простежується неухильне зменшення можливостей знахаря порівняно з попередніми поколіннями умільців і знавців. Пов'язане це насамперед із переслідуваннями їх властями в минулому, що призвело до падіння престижу заняття, різким скороченням дітей у сім'ї та повної відсутності допомоги з боку держави. І все ж виявлений та зафіксований дослідником шлий комплекс народних способів подолання недуг, приготування оригінальних рецептів тощо є значним внеском і підґрунтям для подальшої науково-пошукової роботи, розширення нових знань про можливості поліщуків у царині народного лікування, використанням їх багатющого досвіду на практиці. Необхідно також завважити, що десятки зразків магичних молитв і замовлянь записали й інші члени творчого колективу.

Серед різноманітних видів народних знань увагу дослідників найбільше привертати системи мір, метеорологія, світоглядні основи поліщуків. В кожній з них виявлено цінний польовий матеріал, який суттєво розширює відомості як про життя і побут поліщуків у минулому, так і про базову основу й походження традиційних знань.

Поліський фольклор (пісенний і прозовий) вивчали Я. Гарасим і В. Галайчук. Кожен з них записав десятки пісень різних жанрів — русальних, петрівчаних, весільних, ліро-епічних, соціально-побутових та інших, а також демологічні легенди і перекази, бувальщини і казки, прислів'я і приказки тощо. Серед виявленого різнобарв'я усної народної творчості на увагу заслуговують насамперед рідкісні колядки “Ой там у селі церкву робили”, “День добрий, пане хазяїну, хвалю тебе”; шедрівка “Ой у полі лужок плужить”; веснянки “Ой вже весна, ой вже весна”, “Пуд постом — риба з хвостом”; русальні “А в нашої русалочки”, “Ідуть, русалочки, в зелений бір”; козацькі “Із-за гор, вилета сокол”, “Смутен вечор, смутен ранок”, “Ой на горі огонь горить”, “Ой на горі, на горі гуляв козак доволі”; рекрутські “Іа в полі береза, йа в полі кудрава”, “А в неділю рано ще сонце не сходить” та багато інших. Найбагатшими за жанрами виявились весільні пісні, пісні про кохання і родинне життя, менше побутують петрівчані, обжинкові, чумацькі пісні. Дослідникам вдалося записати також ряд сирітських, жартівливих, соромицьких зразків пісенної творчості.

З прозового фольклору найбільших здобутків досяг В. Галайчук. Велику наукову і пізнавальну цінність мають казки про однооку бабу, лякаку (чорта), лісовика, тварин; бувальщини про нечисту силу, чарівну допо-

могу, русалок; перекази про знахарку, зміїв, походження населених пунктів та інші.

В багатьох зразках усної народної творчості поліщуків Київщини простежується стародавня народна символіка, що має важливе значення для аналізу першооснов їх походження, духовних джерел традиційної творчості.

Майже 200 зразків пісенного і музичного фольклору зафіксував Є. Єфремов зі своїми асистентами — Д. Лабінською, Т. Сопількою та О. Тищенко. Музикологів цікавили насамперед мелодичні особливості пісенно-поетичних творів (колядок, шедрівок, веснянок, русальних, петрівчаних, жниварських, лісових та ін.), термін, стиль і склад їх виконання. Записано також награвання на музичних інструментах (скрипці, рогу, гармоні), танцювальну музику (“зайоньку”, “карапет”, “ойру”, “ножиці”, “леншеї” тощо). Група активно фіксувала інформацію хореографічного, етнографічного, історичного, культурологічного і соціологічного плану, тобто вивчала традиційне музичне мистецтво в комплексі. До речі, відповідні питання постійно були в полі зору всіх без винятку науковців експедиційного загону. Це дозволило зібрати цікавий матеріал історичного та соціально-економічного плану — про події воєнних літ (1914—1920 і 1941—1945 років), голод 1921, 1933 і 1947 років, розкуркулювання місцевих селян і становлення колективного господарства, трагічні події 1986 року та постчорнобильського часу.

Достовірність зібраного етнографічного, фольклорного, музичного і мистецтвознавчого польового матеріалу підтверджують відеозаписи М. Семинога, а також 2 тис. фотознімків, які паспортизували і систематизували їх автори — М. Глушко, Я. Тарас, Р. Радович, Р. Сітецький, С. Гвоздевич, М. Гладкий, С. Боньковська, М. Семиног. Вага останніх зростає ще й тому, що у відселених селах фіксацію виявлених зразків народної культури, насамперед матеріальної, через зрозумілі причини можна було здійснити лише шляхом відеозйомок та фотографування. Тобто джерельна база з традиційної культури і побуту поліщуків Київщини поповнилася новими унікальними даними, значення яких для вітчизняної науки важко переоцінити. Більше того, завдяки виконаній роботі Київське Полісся є в наш час чи не єдиним регіоном України, який обстежено суцільно, а зібраний польовий матеріал найбільш повно і всебічно охоплює всі сторони господарсько-виробничого і культурного життя місцевого населення.

Михайло ГЛУШКО

Львів

**Взірці перлин української поезії ХХ століття,
приурочені до Великдня — свята Пасхи ***

ХРИСТОС ВОСКРЕС, УКРАЇНО!

Христос воскрес, блакитна Україно,
Знедолений, чарівний краю мій,
Прадавнє моє плем'я рідне
І Києве, золотоверхий і святий!..

І вам, натрудженим селянам,
Робітникам, ученим, школярам,
Тобі, невтомна українська мамо, —
Христос воскрес! — вам сестрам і братам,

Степам, ланам, лібровам України,
Святим могилам, що клячуть до небес.
Я вірю, краю, ти встанеш із руїни!
Христос воскрес! Христос воскрес!

Наталія Турчманович

* Див. також с. 53, 58, 84, 119, 127.